

Toplumsal Hafıza Hadis Rivayet Ağı
(610-1505) [Narrative Social Structure],
Recep Şentürk
(Çev. Mehmet Fatih Serenli)
İstanbul 2004, Gelenek Yayınları, 301
sayfa

Resûlullah'ın mesajını sonraki nesillere aktarabilme gayesi taşıyan hadis hâfızlarının oluşturduğu dokuz asırlık yapının mahiyeti her yönüyle çalışılması gereken önemli bir veri görünümündedir. Her ne kadar hadisçiler rivayetin daha yoğun olduğu ilk üç asra öncelik verseler de çeşitli yönleriyle söz konusu yapıyı da tartışmışlardır. Hadis hâfızların oluşturduğu bu sistemin günümüzde giderek artan bir oranda diğer sosyal disiplinler tarafından da dikkate alındığı görülmektedir.

Müellif, dokuz asırlık hadis rivayet ağını konu edinen ve esasen Columbia Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde doktora tezi olarak kabul edilen bu kitapta, şimdiye kadar pek meşhur olmamış bu çizgiyi öne çıkarmakta, eş zamanlı ve art zamanlı ilişkileri kapsayan sosyal örgütte sözler ve eylemler arasında kesintisiz bir etkileşimin varlığından hareket etmektedir. Ayrıca o sosyal ve sözel yapıdan birisine öncelik vermenin doğru olmadığını öne sürmektedir (s. 13). Yazar bu bakış açısıyla, söylemi de dikkate almasına rağmen, daha çok eyleme öncelik veren sosyolojik düşünceden ayrılmış olmaktadır.

Ferdinand de Sasure'in mirasından yola çıkan yazar, eş zamanlı söz ile fiil arasındaki birlikteliğin yanı sıra, art zamanlı yapılarda da böyle bir birlikteliğin olduğunu ileri sürer. Dokuz asır kesintisiz devam eden hadis rivayet ağı bu noktada güzel bir örnek oluşturur.

Girişte müellif, hâfızların tabakalara yayılımını şemalar yardımıyla göstermeye çalışır. Bu şemada sola doğru hızlı bir yükseliş görülürken, sağa doğru yassılık ve nihayet sifıra yaklaşma görülmektedir. Yazar açısından sol taraf otorite oluşumunu, sağ taraf ise otorite iddiasını gösterdiği için önemlidir. Hâfızların ilk zamanlardan itibaren giderek artmasını açıklamak kolay görün-

mektedir. Zira gelişen İslâm coğrafyası ve buna paralel olarak İslâmî ilimlerdeki itibar yaygınlaşması hâfızların bu tabakalarda yoğunlaşmasını beraberinde getirmektedir. Yazara göre hâfızların, ilk on bir tabakadaki sürekli genişlemesine rağmen daha sonra çizginin aşağıya doğru hareket etmesi, hadislerde şifahî rivayetten ağırlıklı olarak yazılı rivayete geçişle alâkalıdır. İkinci bir sebep ise Buhârî ve Müslim başta olmak üzere *Kütüb-i Sitte* gibi muteber kitapların te'lif edilmesiyle hâfızanın geleneksel rolüne ihtiyaç kalmaması olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla hâfızların gerek hadis alanında gerekse diğer İslâmî sahalarda elde ettikleri başarıların, paradoksal bir şekilde giderek azalmasına yol açmıştır (s. 17-27, özellikle bk. 25).

Hadis rivayetinde hâfızlar arasındaki ilişkiyi de tahlil eden yazar, ilişkilerin daha çok tabaka dışına doğru seyrettiğini, hoca talebe bağlantılarının yüzde 97'sinin dışı doğru olduğunu, tabaka içi ilişkilerin ise yüzde 3'te kaldığını tespit etmektedir. Tabaka arasındaki yüksek yoğunluğun sebebi daha çok dolaylı anlatımda (konuşma hakkında konuşma s. 28) yatmaktadır. Yani hadis öğrencileri dolaylı anlatım düzeylerini gereksiz yere artırmamak için üst tabakaları tercih ederken, hocalar da gelecek vadeden sonraki nesil öğrencilere yönelmiştir. Burada bazı gayretli öğrencilerin, hocalarının hadis aldığı tabakalara uzanma eğilimi de göz önüne alınmalıdır (s. 20).

Hâfızlar arasındaki ilişkiler ağını incelerken yazar, hadis rivayet sistemine açıklayıcı bir zaviyeden yaklaştığını ve rivayet edilen hadislerin sıhhatine dair bir önerme sunmadığını özellikle belirtir. Ona göre rivayet edilen bütün malzeme sahih veya uydurma ya da bunların arasında da olsa, bu muazzam etkileşim ağının açıklanmasına ihtiyaç vardır (s. 37).

Yazar, 'İsnadın Sosyal ve Sözel Yapısı' başlıklı bölümde hadis usûlü, tarihi ve edebiyatı konularını özet olarak ortaya koymuştur. Bu başlık altında hadis konularına sosyolojik açıdan da yaklaşan müellif, hadislerin İslâm coğrafyasında neden bu kadar hızlı yayıldığı sorusuna cevap aramaktadır. Ona göre hadisin uzun ve küllî bir metin yapısı yerine ayrışık bir şekilde nakledilmesi önemli rol oynar (s. 49). İsnadın ortaya çıkışı, hadis rivayet merkezlerinin siyasî yapıya göre yer değiştirmesi ve hadis rivayetinde uzun ömürlülüğün/muammerûn tesadüfî yapısı üzerine de değerlendirmelerde bulunan yazar şemalarla desteklenen öz bilgiler sunmaktadır. Bununla birlikte burada verilen bazı bilgilerin klasik hadis usûlü kaynaklarında yer alan bazı mâlumatla farklılıklar gösterdiği görülmektedir (s. 61-62).

Eserin ikinci bölümü ise 'Sözel ve Sosyal Yapılar Arasındaki Bağlantı' konusunun teorik tahliline ayrılmıştır. Yazar, dilin sosyal yapıyı yansıttığı ya da dilin sosyal yapıyı kurguladığı şeklindeki tek yönlü teorilerden ziyade çift yönlü modellerden yola çıkarak dilin ve sosyal yapının sürekli karşılıklı olarak birbir-

lerini etkilediği tezini savunmaktadır. Yazara göre dönüşlü anlatım sayesinde anlatı hem toplumu yansıtır hem de onu inşa eder.

‘Hadis Rivayet Ağının Yeniden İnşası’ konusunun incelendiği üçüncü bölüm ise İslâm âlimlerinin rivayet ağları hakkındaki kaynakların tanıtımına ayrılmıştır. Burada yazar bu tür ilişkileri inceleyen eserleri mikro ölçekten makro düzeye doğru dört tabakada sınıflandırır: Birinci seviye, tek bir rivayetin tek zinciri ki bu tür örnekler Buhârî, Müslim ve diğer hadis kitaplarında bol miktarda bulunmaktadır. İkinci seviye; Zehebî, İbn Hacer ve diğer âlimlerin ricâl kitaplarında yer alan bir râvinin ağ-otobiyografilerini içeren çalışmalar. Üçüncü seviye; Bağdat, Dımaşk gibi bir şehrin âlimlerini içeren yerel düzey. Dördüncü ve en geniş seviye ise genel tarih kitaplarıdır (s. 110). Yazar her bir düzey için ayrı başlıklarda o alanda yazılmış eserleri özet olarak tanıtır, bunlar arasında ise çalışmasının şekillenmesinde önemli yer tutan, Zehebî’nin *Tezkiretü’l-huffâz*’ı ile Süyûtî’nin *Tabakâtü’l-huffâz*’ını geniş olarak inceler (s. 118). Yazar bu iki biyografi kitabının mahiyetini ve bir hadis âlimini tanıtırken izledikleri üslubu Buhârî ve Taberânî’nin terceme-i hâlinin tamamını alıntılı olarak anlatır.

Bu kısımda ayrıca ricâl kitaplarıyla uğraşanların âşına olduğu, aynı isimlerin karıştırılma ihtimalini de göz önüne alan yazar, bu tür kitapların doğru bir şekilde kullanımı için kendi uygulamalarını sıralar (s. 130). Müellifin çalışmasının sınırları ve şekli hakkında bilgi verdiği bu bölümde, hâfız olarak nitelenen her bir âlimin ismini, doğum ve ölüm tarihini, tabakasını, hocalarını ve öğrencilerini kaydettikten sonra, bunların alt ve üst tabaka ilişkilerinin yanı sıra, tabaka içi ilişkilerine dair verileri de toplamıştır. Buna göre bir tabakada hâfız olarak tanımlanan bir âlimin rivayet ilişkileri değişik şekillerde kodlanmıştır (s. 133).

Tabakalar arası ilişkiler çalışması şüphesiz, art-zamanlı dikkate alınması gereken bir çalışmadır. Zira onun yapısı gereği uzun bir zaman dilimini esas alması gerekmektedir. Yazara göre sosyolojik çalışmalar, daha önce de belirtildiği üzere, daha çok eş-zamanlı çalışmalara yöneldiğinden art-zamanlı çalışmalara rastlamak oldukça zordur. Bununla birlikte yazar sosyoloji alanında yapılmış, çoğu kere zamansal bütünlüğü dikkate almayan değişik yapılarıdaki kuşaklar arası bazı çalışmalara gönderme yapmaktadır (s. 140). Dolayısıyla o sosyoloji alanında henüz çok söz söylenmemiş art-zamanlı ilişkileri incelemenin yanı sıra, kesintisiz olarak devam eden yaklaşık dokuz asırlık bir eylem ağını yani hâfızların ilişkilerinin tahlilini yapmakla da bu alandaki yeni çalışmaların kapısını aralamaktadır.

İlimlerin geçişinde rol oynayan şahısların tabakalandırılarak anlatılması yani tabakalandırma mantığı, ayrıca bunların gerek akran içi gerekse alt ve üst tabakalarla ilişkisinin titizlikle belirlenmeye çalışılması İslâmî literatüre ait özel

bir durum görünümündedir. Bu sebeple müellif tabaka kavramını ayrı bir başlıkta inceler. Ona göre tabaka İslâm medeniyetinin entelektüel tarihinde yaygın olarak kullanılan anahtar bir terim olarak, bir akademik disiplindeki bilginler kuşağına mensubiyetle ayrılan ‘görünmez üniversite’ye benzer, belirli bir akademik topluluk ürünüdür (s. 143). İslâmî ilimlerde görülen bu tabakalandırma mantığının kendine has özellikleri bulunmaktadır. Akranları belirleyen sınırlar, müellifin bakış açısına göre değişiklik gösterebilir. Meselâ; bizzat Zehebî, kendi dönemine kadar olan âlimleri, *Târihu’l-İslâm* adlı eserinde yetmiş tabakaya ayırırken, *Tezkiretü’l-huffâz*’da yirmi bir tabakaya ayırmaktadır (s. 144). Tabakalar arası ilişkiler genellikle altı tabaka arasında vuku bulmaktadır. Bu değerlendirmeye birinci (Hz. Peygamber) ve son tabaka (hâfız Süyûtî) dahil değildir (s. 145). Bu duruma baş ve son kısımlarda yer alanlar hariç, herhangi bir zaman diliminde yaşayan bir hâfızın ağ alanını ne kadar genişletebilir sorusu çerçevesinde de bakılabilir. Ancak bu iki olgu farklıdır. Birincisinde tabakalar arası ilişkinin cereyan ettiği genel seyir, ikincisinde ise belirli bir zaman diliminde yaşayan hâfızın ulaşabileceği azamî tabaka sayısı göz önünde bulundurulmalıdır. ‘Tabakalar ağ alanlarını ne kadar genişletebilirler’ çerçevesinde konuyu inceleyen yazar, en yaygın ağa sahip olan bir hâfızın dokuz tabakanın dışına taşmadığına dikkat çeker (s. 150).

Hâfızlar arasındaki ilişkiler ağının rivayetlerin niteliklerinden doğan bir otorite oluşumunu da beraberinde getirdiği söylenebilir. Âlim olma yolunda ilerleyen bir hadis tâlibi için rivayet aldığı her âlim aynı değerde değildir. Onun mümkün olan en geniş rivayet ağına sahip bir âlimin rivayet hakkını elde etmeye çalışması gerekir. Zira bu şekildeki bir bağlantı daha geniş yelpazedeki âlimlerin rivayet hakkını elde etmek anlamına gelir (s. 155). Bu özellikleri taşıyan bir âlimin İslâm dünyasının her tarafından birçok hadis tâlibini çekmesi de normaldir. Dolayısıyla bir âlim, ileride hâfız olmaları muhtemel olan bu çeşit talebeye sahip oldukça onun ‘hocalık itibarı’ da artmış olmaktadır. Müellif bundan başka âlimlerin genel itibar ve talebe itibarlarına da dikkat çeker. Ayrıca bir âlimin otorite kazanmasında, kaliteli rivayet ağlarının bulunmasının yanı sıra merkeze yani Hz. Peygambere yakınlığı ya da kendisiyle onun arasındaki mesafeyi en kısa şekilde kapatabilmesi de rol oynamaktadır. Yani bir âlimle onun hocaları ve talebeleri arasındaki mesafe aralığı ne kadar büyük olursa âlim o kadar değerli olmaktadır (s. 165).

Beşinci bölümde ise yazar huffâzlar arası ağda zaman boyunca değişen ve değişmeyen özelliklerin tahlilini yapmaktadır. Meselâ bütün zaman diliminde tabaka içi rivayet hep düşük bir seyirde iken, tabakalar arasında ağ oluşturma düzeyi ilk başlarda giderek yükselen bir grafiğe sahip olmuş, ancak sonlara doğru azalmıştır (s. 176-177). İslâm tarihinin bazı devrelerinde gözlemlenen bu dalgalanma, Moğol ve Haçlı saldırıları gibi siyasî olaylara ya da tek hadis ilişkisinden hadis mecmualarına kayma gibi rivayetin kendi iç dinamiklerinin

den kaynaklanmış olabilir. Ayrıca on dördüncü tabakaya kadar rivayet ilişkilerinin iki alt ve iki üst tabakaya doğru seyretmesine rağmen daha sonraki tabakalarda ilişkinin sadece bir alt ve bir üstüne doğru geçmiş olması da önemli görünmektedir. Bu durum da yine rivayet ilminin iç dinamiğiyle açıklanmalıdır. Zira bu dönemlerde asıl ilgi gittikçe artan bir şekilde, en kısa senedli rivayeti aktarmaktan içeriği yorumlamaya doğru kaymıştır. Nitekim bu dönemde yazılan eser türleri de bu iddiayı desteklemektedir (s. 178-180).

Yukarıda temas edilen hâfızların kendi tabakaları yerine kesintisiz bir şekilde alt ve üst tabakalardan rivayet etmeyi tercih etmesi de dikkat çekicidir. Bin yıla yakın bir zaman dilimi içinde hâfızların tabaka içine değil de sürekli dışa bağımlı oluşunu sezgisel ve istatistik olarak ortaya koyan müellif bu durumun muhtemel sebepleri üzerinde durmakta ve hâfızların dolaylı anlatım düzeylerini artırmamak için bu alt ve üst tabakaları kullandıklarını kaydetmektedir. Ayrıca bu durum sosyal modeller ile dille ilgili modeller arasındaki etkileşimin bir ürünü olduğu için yazarın savunduğu fikri desteklemektedir (s. 193).

Altıncı bölümde âlimlerin çok yönlü ilgisi İbn Haldûn ve Collins ekseninde incelenir. Burada müellif kıraat, fıkıh, tarih, felsefe ve tasavvuf alanında da uzman sayılan hâfızları ayrı başlıklarda zikreder. Her ne kadar bini aşkın hâfız arasında, fıkıh hariç, diğer disiplinlerle uzmanlık derecesinde ilgilenen hâfızların sayısı belirgin şekilde fazla olmasa da yazar, her hâfızın aynı zamanda bir fakih olduğu varsayımından yola çıkarak âlimlerin sadece bir alanla yetinmediklerini ortaya koymaya çalışır. Çok yönlü âlimlerin toplum içinde otorite kazanmada diğerlerine göre daha önde olacağı ise âşikârdır (s. 222).

Yedinci bölüm ise iyi bir hâfız olabilmek için bir önceki tabakanın en zirve isimlerine tabii olma zorunluluğuna odaklanır. Burada eğer her bir öğrenci sadece hocasını takip etmekle yetinecekse yeni keşifler ya da yaratıcılık nasıl meydana gelecek sorusu gündeme gelebilir. Bu ihtimale karşı yazar Newton'dan, "Devlerden daha ileriye görebilmek için onların omuzlarında durmalısın" alıntısını yapar ve devlere tabi olmanın da, kazanılan birikimi kullanma anlamına geleceği için gelişimi hızlandıracağını ileri sürer (s. 237). Hatta ona göre modern entelektüel sahada, daha önceki entelektüel nesillerle ilişkili olmaksızın itibarlı bir entelektüelin ortaya çıkışı imkânsızdır (s. 239).

Bu bölümde yazar ayrıca, rivayetlerin geçişini mikro planda da incelemeye çalışmıştır. Müellif her tabakadan en fazla ilişki ağına sahip üç kişi seçmek suretiyle bunlar arasındaki rivayet seyrini ortaya koymakta ve makro planda elde ettiği sonuçların mikro planda da geçerli olduğunu göstermektedir. Sonuçta söz konusu hadis hâfızlarının da tabaka içi rivayetlerinin gözle görülür derecede az olmasına rağmen alt ve üst tabakalarla ilişkisinin fazla olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum makro düzeyde olduğu gibi, âlimlerin orijinal

kaynağa yakın olma amacıyla dolaylı anlatım düzeylerini azaltma istemi olarak görülmelidir (s. 262).

Netice itibarıyla yazar art-zamanlı olgulara dikkat çekmek suretiyle bir açılım yapmıştır. Bu aynı zamanda hadis rivayet mantığının istatiki olarak ortaya çıkarılması anlamına da gelir. Toplumda önde gelen şahısların sorumluluğunda bulunan ilmin, zaman sınavını başarıyla geçtiği, dönüşlü dil sayesinde hem toplumu yeniden oluşturduğu hem de taşıyıcılarına otorite kazandırdığı söylenebilir. Bu gerek hadis alanında gerekse diğer alanlarda yapılacak çalışmaların geleneksel birikimi mutlaka dikkate alması gerektiğini, söz konusu birikimin göz ardı edilerek bir sonuca ulaşılamayacağını da göstermektedir.

Bu eser ayrıca hadis araştırmacılarının önüne yeni çalışma alanları açtığı için de önemlidir. Zira hoca talebe ilişkilerinin ortaya çıkarılmasında rivayet ağlarının kullanımı okuyucuya yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır. Hâfızlar arasındaki bu ilişki ağı, hâfız olmayan, zayıf râvi etkileşimlerine de uyarlanabilir. Ayrıca önemli her bir hâfızın ağ ilişkilerinin söz konusu bakış açısından incelenmesi ve bir âlimin otorite alanının zaman ve mekân olarak araştırılması mümkündür.

Bekir KUZUDİŞLİ

İÜ İlahiyat Fakültesi, Şirinevler/İSTANBUL